

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

**БАЦЕВИЧ Ф. ЧАСТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЯК ДИСКУРСИВНІ СЛОВА : МОНОГРАФІЯ / ФЛОРІЙ БАЦЕВИЧ. –
ЛЬВІВ : ПАЇС, 2014. – 288 С.**

doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2019.70.9915>

За лаконічною синьою обкладинкою таїться результат копіткої праці знаного українського мовознавця, блискучого спеціаліста з філософії мови, комунікативної та прагматичної лінгвістики¹, теорії мовленнєвих жанрів², дискурсології, зокрема проблематики дискурсивної організації авторського мовлення³, професора Ф. С. Бацевича.

У рецензованій книзі науковець звернувся до галузі дискурсивних слів (далі – ДС), про яку можна сказати “*hic sunt dracones*”, адже, незважаючи на понад сорок років досліджень, навколо цього феномену все ще тривають дискусії. Існує багато підходів до вивчення ДС, лінгвісти по-різному інтерпретують численні функції дискурсивів, які своєю чергою зумовлені неоднорідністю та потенційною відкритістю цього класу одиниць мовлення – у ДС, зокрема, зараховують “елементи, що належать до різних частин мови (сполучники, прийменники, прислівники, деякі класи займенників, вигуки, частки, вставні та модальні слова)” (с. 8).

Особливу складність для опису становлять частки, які, за влучним виразом американського лінгвіста Роберта Лонгакера, “розсипані по тексту, немов спеції, надаючи йому смаку і аромату”⁴.

Зважаючи на складність опису партикул через їхню поліфункціональність, синкретизм і дифузність значень, масштаб роботи викликає повагу і захоплення, адже досліджено понад сорок часток сучасної української мови: *а, адже, аж, ач, ба, буцім, вже, втім, геть, зрештою, і(ї), лише, мов, навіть, наче, невже, нехай, ніби, ну, о, он, ось, от, ото, оце, просто, прямо, та, таки, там, тільки, то, тут, собі, хіба, хоча (хоч), це, чи, це* та похідні. Окрім того, перевагу надано “простим (непохідним) часткам, тобто партикулам у прямому значенні цього слова” (с. 6).

¹ *Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології / Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.; Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 280 с.*

² *Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2005. – 264 с.*

³ *Бацевич Ф. С. Мовна особистість у сімейному спілкуванні: лексико-семантичні виміри : монографія / Флорій Бацевич, Вікторія Чернуха. – Львів : ПАІС, 2014. – 182 с.*

⁴ *Longacre R. ‘Mystery’ particles and affixes / R. Longacre // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society. April 23–25. – Chicago : Chicago Univ. Press, 1976. – P. 468.*

Монографія професора Ф. С. Бацевича складається з двох частин, яким передують традиційний для цього мовленнєвого жанру вступ. у першій частині “Теоретичні аспекти вивчення часток як дискурсивних слів” містяться три розділи: I. “Дискурсивні слова і специфіка їх функціонування” (с. 8–29), II. “Аспекти вивчення часток та їхніх функцій” (с. 30–79), III. “Спроба функціонально-прагматичного аналізу дискурсивних слів” (с. 80–85).

Закладаючи міцне теоретичне підґрунтя для практичної частини роботи, професор Ф. С. Бацевич розглянув традиційний лексикографічний опис часток, послідовно вказуючи на його недоліки, а також запропонував читачеві ознайомитися з історією питання та магістральними підходами до вивчення часток у межах синхронного бачення цього явища у сучасній лінгвістиці: традиційним, функціонально-семантичним, комунікативним, зіставним і типологічним, перекладознавчим тощо, і зазначив, що працює в руслі комунікативного підходу, себто за своєю сутністю функціонально-прагматичного і текстово-дискурсивного. Саме він, на думку науковця, дає змогу описати усі можливі смисли ДС і встановити їхні спільні риси, адже “сміслові наповнення ДС, зокрема часток, особливе: воно не схоже на значення так званих “повнозначних” слів, оскільки визначене комунікативними чинниками, зокрема, внутрішньомовного, контекстного, ситуативного, особистісного (перцептивного, психологічного, вольового, ментального тощо) характеру, а також просодичними, паралінгвальними та іншими і, фактично, не пов’язане з денотативними ознаками того, про що йдеться в комунікації” (с. 16).

Також учений зазначив, що “ДС – неусувна складова різних текстів (дискурсів) усіх функціональних стилів і реєстрів мовлення, тобто їх можна вважати метамовними та категорійними компонентами дискурсу” (с. 10), дискурсиви – важливий елемент комунікативного процесу, вони відіграють важливу роль у процесах когезії і когерентності дискурсу. Також варто зазначити, що ДС є рефлексивними за своєю природою – вони експлікують усвідомлення мовця про те, що він говорить, як це говорить, як відбувається комунікативний процес між адресантом і адресатом, ставлення мовця до спілкування. Отже, дискурсивні слова є експліцитними маркерами металінгвістичної діяльності в свідомості мовця¹.

Друга частина видання “Семантико-прагматичний аналіз часток” присвячена практичному аналізу мовного матеріалу у восьми розділах, логіка виокремлення яких ґрунтується на розподіленні часток “...з урахуванням спільної комунікативної функції, яку вони виконують у межах висловлень, а також домінантного комунікативного смислу, який вони вносять у контексти свого вживання (висловлення, мовленнєві жанри, дискурси)” (с. 87).

Автор зазначив, що лише глибокий і детальний послівний опис “комунікативних смислів кожної частки з урахуванням найтипівіших контекстів уживання й встановленням закономірностей їх синтагматики і парадигмальних зв’язків з іншими словами... дозволить створити їх нову семантико-прагматичну типологію, виділити

¹ *Aijmer K. Understanding Pragmatic Markers: A Variational Pragmatic Approach / K. Aijmer. – Edinburgh : Edinburgh Univ. Press, 2013. – P. 4.*

нові класи, сфери віднесеності до особи мовця (поведінкова, ментальна, перцептивна та інші)” (с. 86).

У розділі I “Семантика і прагматика загального дейксису” (с. 87–115) зазначено, що хоча реальна мовленнєва діяльність чудово ілюструє продуктивність часток у реалізації вказівної функції, у дослідженнях дейксису їхня роль майже не описана, й варто визнати, що “попри виразну дейктичну функцію цих часток, їх семантико-прагматичний опис у граматиках і тлумачних словниках слід визнати далеким від ідеалу, а у низці випадків – неадекватним реальному їх уживанню в мовленні, спілкуванні” (с. 88). Проведений автором аналіз дав змогу стверджувати, що розглянуті частки за типом і способом вказування можна поділити на три парадигматичні класи: 1) загальний остенсивний дейксис (*то, от, о*); 2) фізичний (“зовнішній”) дейксис (*ось, он, ото*); 3) ментальний (“внутрішній”) дейксис (*це, оце, те, ото, тут, там*).

Особливо цікаві в цій частині спостереження професора Ф. С. Бацевича над часткоподібною лексемою *о*, яку “можна вважати «загубленою» словниками і граматиками української мови” (с. 95), оскільки вона описана лише як вигук. Проте спостереження над живим мовленням дали змогу виокремити низку контекстів, в яких лексема *о* суміщає комунікативні смисли часток *он, ось, от, це, оце* та деяких інших і “стає носієм прагматичного смислу, який можна сформулювати як ‘найзагальніший дейксис виділення чогось із тла’” (с. 96), отже, її “можна вважати вигуком з виразною дейктичною ознакою прагматичного характеру” (с. 96).

Розділ II “Семантика і прагматика ментальної діяльності” (с. 116–151) присвячений часткам, які доповнюють пропозитивне значення комунікативними смислами, що стосуються таких аспектів ментальної діяльності мовця: ‘ускладнений ментальний пошук, згода і незгода’ (*адже, чи, хіба, невже*), ‘ускладнене ментальне підтвердження’ (*таки*), ‘перцептивно-ментальне виділення і оцінка’ (*іч, ач*), ‘приблизність і умовність порівняння’ (*мов, наче, ніби, буцім* та похідні). Щодо часток, віднесених до останнього аспекту, варто зауважити, що з традиційного словникового опису можна зробити висновок про їхню абсолютну синонімію, проте професор Бацевич дуже тонко проаналізував нюанси семантико-прагматичного наповнення цих часток у різних контекстах, доводячи хибність цього твердження.

У частині III “Семантика і прагматика часток, скерованих на комунікацію” (с. 152–179) науковець зазначив, що “у сучасному українському мовленні в усіх його функціональних режимах (монологічному, полілогічному, діалогічному, наративному та ін.) помітно активізувалася група мовних виразів (слів, словосполучень, фразеологізмів) егоцентричного характеру, які несуть у собі прагматику метакоментарів найрізноманітнішого характеру: ментального, аксіологічного, естетичного, соціального тощо” (с. 152). З огляду на це він виокремив прагматику внутрішнього діалогізму та комунікативної пам’яті (частка *а*); прагматику діалогічної відкритості (частка *ну*); прагматику комунікативного метакоментаря (частка *власне*); прагматику комунікативної неспроможності (частка *ба*) та прагматику природності спілкування (частка *то*). Ці метатекстові елементи різною мірою експлікують семантику говоріння. Їхня специфіка полягає в тому, що вони передбачають суб’єкта, що говорить та створює пропозицію

висловлення. Наприклад, “частка *ну* виступає дискурсивним засобом «допуску» слухача до внутрішнього світу мовця, акцентування його іллокутивних намірів, інформування щодо зацікавлення особою адресата. У поєднанні з іншими засобами мовного коду вона стає активним носієм додаткових комунікативних смислів” (с. 165).

Частки, що формують текстову глибину, розглянуто у розділі IV “Семантика і прагматика винятковості (частки *навіть, тільки, лиш, аж, геть, хоча, просто, прямо*)” (с. 180–217). Ці дискурсивні слова варіюють комунікативний смисл винятковості певними семантико-прагматичними ознаками й подають його як коментар/автокоментар, констатацію чи особистісну інтерпретацію.

Розділ V “Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін” (с. 218–225) цілком присвячений надзвичайно комунікативно активній частці *і(ї)*. Аналіз емпіричного матеріалу дав підстави дослідникові зробити декілька важливих висновків, зокрема, Ф. С. Бацевич вказав на енантіосемію цієї частки в певних контекстах, а також визначив її як таку, що стосується широкого попереднього контексту і є виразно ретроспективною.

У частині VI “Прагматика особистих інтересів мовця” (с. 226–229) частку *собі* розглянуто як незалежну стосовно проспективності чи ретроспективності плину дискурсу; це дискурсивне слово призначене акцентувати увагу на актуальному стані того, чого стосується його комунікативний смисл.

У розділі VII “Семантика і прагматика межового стану (частки *вже (уже), ще (їще)*)” (с. 230–240) автор висунув сумніви щодо традиційного розуміння функції цих часток як підсилювальної. Яскравими прикладами дослідник проілюстрував тезу про те, що обидві частки є носіями різних граней комунікативного смислу “розуміння і оцінки мовцем певного стану речей (у широкому сенсі слова) як скалярного, що має протилежну часову орієнтацію; вони вводять різні пресупозиції і зорієнтовані на різну шкалу розвитку ситуації” (с. 240).

Відкриває перспективи для вирішення важливого завдання – формулювання специфіки дискурсивних слів на теоретичному рівні останній VIII розділ “Структура можливого лексикографічного опису часток як ДС” (с. 241–247), що становить “методику лексикографічного опису часток сучасної української мови в словнику активного типу” (с. 241). Мовознавець запропонував двокомпонентну структуру словникової статті. Обов’язковий елемент повинен містити такі дані: 1) Вокабула, вимова лексеми, її акцентуаційні характеристики; 2) Найважливіші комунікативні смисли; 3) Типи вживань; 4) Омоніми (якщо вони наявні); 5) Правила вживання; 6) Типові порушення правил уживання (якщо такі є); 7) Позиція у межах висловлення або ширшого контексту; 8) Стилїстичні можливості; 9) Парадигмальні зв’язки та їх специфіка; 10) Фразеологізми різних типів. Факультативна частина має на меті показати: 1) Частотність лексеми у різних функціональних стилях; 2) Представленість у різних тлумачних словниках; 3) Характеристику форми, зокрема: за структурою, походженням, інше (за потребою); 4. Етимологію.

Висловлю сподівання, що з цим словником інтегрального типу наукова спільнота матиме змогу ознайомитися вже найближчим часом.

Загальні висновки, використана наукова література, лексикографічні джерела та

їх умовні скорочення, посилання на корпус художніх текстів, предметний та іменний покажчики – усі прекрасно оформлені та вивірені – завершують цю роботу.

Монографічне дослідження вельмишановного автора, безумовно, є помітним науковим явищем у сучасних дослідженнях мови і людської свідомості. В цій книзі не тільки ініційовано постановку нових теоретичних питань у галузі дискурсивних слів, але й запропоновано відповіді на них. Завдяки праці професора Флорія Сергійовича Бацевича дискурсивні частки української мови стали не місцем, де живуть дракони, а ойкуменою.

Юлія АНТОНЕНКО